

Ірина Войцехівська,

к.і.п., доцент кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
Київського університету імені Тараса Шевченка

Володимир Іконников - бібліотекознавець та бібліофіл

Серед плеяди видатних вітчизняних істориків другої половини ХІХ - початку ХХ ст. почесне місце належить Володимиру Степановичу Іконникову - професору Київського університету св.Володимира, одному з перших академіків Української академії наук, визначному досліднику історичного минулого нашого народу. Діапазон його наукових інтересів охоплює проблеми джерелознавства та історіографії, архіво- й літописознавства, музейництва, книго- й бібліотекознавства, бібліографії та інших галузей історичної науки.

Перу Іконникова належить понад 250 фундаментальних наукових праць, серед яких 50 тією чи іншою мірою пов'язані з проблемами книго- й бібліотекознавства, бібліографії. Проте ці питання не сконцентровані в одній науковій розробці або хоча б окремому розділі, а розпорошені по чотирьох книгах «Опыта русской историографии»¹, а також побічно висвітлені в працях «Скептическая школа в русской историографии и ее противники», «Граф Н.С.Мордвинов» та ін.

Автор статті спробувала виокремити бібліотекознавство як окрему галузь джерелознавчих досліджень серед інших студій вченого з тим, щоб на підставі наявного матеріалу виявити комплекс охоплених науковцем проблем історії та діяльності бібліотек.

Володимир Іконников досліджував бібліотеки різних рангів - від центральних державних до монастирських і приватних у Росії та найвідоміших за кордоном. Тобто, географія його джерельної бази бібліотекознавства охоплює практично всі найбільші центри зберігання книжкових зібрань.

Висвітлення проблем історії та діяльності бібліотек учений починає з періоду зародження книги як основи для майбутнього їх створення. Він пише, що після 988 р. почи-

нається активний процес збирання письмових пам'яток і закладення перших бібліотек. Важливу роль відіграло в цьому подвижництво Ярослава Мудрого. Глибоко шануючи книги, він збирав їх і заснував першу бібліотеку при Софійському соборі в Києві, котра була втрачена, вважає Іконников, «під час лихоліть, що неодноразово спіткали Київ»².

¹ Іконников В.С. Опыт русской историографии. - К., 1891-1892. Т.1, кн. 1-2.; - К., 1908. - Т.2, кн. 1-2.

² Там само. - Т.1, кн. 1. - С. 645. Далі при посиланні на це джерело номер книги і сторінку вказуємо в тексті.

Продовжив справу князя син Святослав, який «наповнив свої кліті книгами» [1, 101]. Учений констатує, посилаючись на ПЗРЛ, що в XII-XIII ст. існували бібліотеки в Ростові та Володимирі, де було багато грецьких книг. Вони активно переписувалися і перекладались, особливо в монастирях, які мали не тільки підготовлених переписувачів, а й більші можливості щодо придбання книг.

Зі збільшенням числа монастирів книжкова діяльність посилюється. Іконников пише, що Сергій Радонежський, Стефан Пермський, Кирило Білозерський та інші покровительствовали книжності, сприяли переписуванню книг, учили цьому учнів, а іноді й самі виступали в ролі писців. Відомі пам'ятки, писані в Росії в XVI-XVII ст. Серед них «Мерило праведное» - один з перших збірників юридичних статей.

Відзначаючи підвищений інтерес до книжництва у XVI ст., не можна оминати й таку важливу подію, як введення книгодрукування, що було, з одного боку, наслідком визнання критичного стану книжкової справи на соборі 1551 р., а з другого - впливом та опікуванням просвітителів-книжників, зокрема Максима Грека. Хоча вже в середині XVI ст. з'являються першопочатки книгодрукування в Москві, перша друкована книга «Апостол» побачила світ лише 1564 р., а потім тривалий час виходять друком книги тільки церковного змісту. Активізується книгодрукування у період правління Петра I, коли відкривається ряд друкарень і розпочинається книговидавнича діяльність. Але ще досить часто і після цього книги переписувалися.

Висвітлюючи діяльність бібліотечних інституцій у Росії, В.Іконников поряд з дослідженням урядових та громадських бібліотек як суспільно-наукових центрів не оминає й комплекс бібліотек навчальних закладів, наукових товариств, духовних установ, родових та приватних книгозбірок. Зокрема він виділяє бібліотеку Київського університету св. Володимира, укомплектовану з колекції Кременецького лицю, досить багатой та відомой в науковому світі. Поповнювалася вона за рахунок купівлі богословської та загальноісторичної літератури, де серед раритетів були Статут

Великого князівства Литовського (видан. 1588 р.), морська рукописна карта берегів Середземного та Чорного морів тощо. У 1834-1840 рр. до університетської бібліотеки були передані зібрання книг з трьох закладів міста Вільно: університету (5387 видань у 7554 т.), медико-хірургічної академії (12262 видання у 17556 т.), римсько-католицької духовної академії (231 видання у 863 т.), а також подаровані бібліотекою Ермітажу 611 видань у 897 т. [2, 944]. Іконников зазначає, що університетська бібліотека мала укладені пересувні каталоги та алфавітні друковані описи.

Багата книжкова колекція була в бібліотеці Новоросійського університету, яка раніше належала Рішельєвському лицю (засн. 1817 р). На 1857 р. у ній нараховувалося 8886 одиниць книжкової продукції російською та іноземними мовами. З відкриттям Новоросійського університету (1865) бібліотека перейшла до його відомства, швидко поповнювалася і на середину 1880-х рр. мала 49521 прим. книг (84146 т.) та 806 назв періодичних видань [2, 950-952]. Окрім цього, при лиці працювала бібліотека Інституту східних мов, у якій на 1854 р. нараховувалося 461 видання у 772 т.

Серед університетських вагоме місце займала бібліотека Казанського університету, яка почала діяти разом з його відкриттям. До її колекції входило чимало рідкісних книг богословського змісту, збірка історичних творів з приватної бібліотеки кн.Потьомкіна-Таврійського, літописні джерела тощо. У 1851 р. фонд нараховував до 50 тис. томів книг, 663 рукописи, 229 креслень та 643 прим. періодичних видань, а через 25 років уже було понад 100 тис. томів [2, 925-926].

Бібліотека Харківського університету також відіграла велике значення в науковому та культурному житті міста. В.Іконников добре знав її фонди, бо в 1866-1867 рр. працював на посаді приват-доцента і викладав курс російської історії на історико-філологічному факультеті цього вузу. Саме в Харківському університеті він прочитав і видав (1867) свою першу лекцію з історіографії «Очерк разработки русской истории в XVII веке». На кінець XIX ст. в бібліотеці нараховувалося 55842 видання (114371 т.) [2, 936-940].

Однією з найстаріших та найчисленніших відомою своїми раритетами, Іконников вважав бібліотеку Московського університету (відкрилася 3 липня 1756 р.). Як і бібліотека Академії наук, вона поповнювалася, в основному, за рахунок дарунків та пожертвувань. Дослідник висвітлює історію виникнення і становлення книгозбірні, називає вчених, які працювали на ниві її упорядкування, фондування, комплектування колекцій тощо. Так, на початок 1882 р. в ній налічувалося 104615 видань (177276 т.) - книг, брошур, карт, схем, малюнків. Була також колекція слов'яно-російських рукописів, стародрукованих та рідкісних видань, які неодноразово слугували джерелом для підготовки фундаментальних монографічних розробок і збірників документів.

Дослідження книжкових колекцій наукових товариств, які існували того часу в Росії, Іконников розпочинає з історії бібліотеки імператорського Товариства історії і старожитностей російських (засноване в 1813 р.). За описом П.М.Строева 1845 р., бібліотека товариства мала три відділи: російських та слов'янських рукописів, російських і слов'янських книг, іноземних рукописів та книг. Учений докладно перераховує представлені у цих відділах найвизначніші письмові пам'ятки вітчизняної та зарубіжної культури, зазначаючи місце і час опублікування кожного документа чи наукової студії в періодиці або виходу окремим виданням [2, 977-983]. Виділяє Іконников і бібліотеку Одеського товариства історії та старожитностей, в якій зберігалася численна колекція: книги з історії, географії, археології, нумізматики, географічні карти, креслення, малюнки тощо. Всі ці матеріали переважно краєзнавчого характеру і висвітлюють культуру, побут, історію Новоросії. Фонд нараховував 1800 творів (3500 т.) та 126 рукописів, серед яких копії житія св. Бориса і Гліба, Сергія Радонежського, літопис Нестора за Лаврентіївським списком тощо.

Не залишає без уваги дослідник і бібліотеку духовних установ - передусім Синоду й Патріаршу друкарську, духовних академій, семінарій та училищ. Бібліотека Синоду поповнювалася за рахунок книгозбірень митрополичої колекції, приватної бібліотеки патріарха Нико-

на, який збагатив її у 1652 р. значним зібранням латинських та грецьких книг. Зберігся опис цієї найбагатшої того часу бібліотеки в Росії [1, 689]. У 1709 р. до бібліотеки Патріаршої ризниці влилася колекція митрополита Ростовського Димитрія, яка складалася з грецьких, латинських, польських і слов'янських рукописних та друківаних книг. Увійшли й приватні книгозбірки інших осіб. Деякі з них спочатку належали Патріаршій друкарській бібліотеці, однак із заснуванням у 1721 р. Синоду Патріарша бібліотека з ризницею стала структурною складовою бібліотеки Синоду і отримала назву Синодальної. Особливо відчутно вона поповнилася після 1722 р., коли Петро I видав наказ звозити найцінніші пам'ятки книжкового мистецтва з усіх епархій та монастирів у Москву. А в 1773 р. Катерина II звеліла укласти списки та описи на всі рукописні пам'ятки бібліотеки. Однак тільки у 1849 р. за розпорядженням Синоду було зроблено повний опис рукописів і, хоча й незавершений, видано в 1862-1869 рр. З часом друковані книги були передані у Слов'яно-греко-латинську академію, частково в Синодальну друкарню, звідки, як вважає Іконников, вони потрапили в імператорську Публічну бібліотеку. Таким чином, на кінець XIX ст. в Синодальній бібліотеці залишилися тільки грецькі та слов'яно-російські рукописи. За каталогом 1823 р., у ній зберігалось грецьких рукописів - 467, з них 242 - на пергаменті та 21 на бомбічині, слов'яно-російських - 956, з них 96 на пергаменті і 20 на бомбічині, жалуваних грамот - 70 та низка інших пам'яток [1, 692, 698].

Ретельно досліджує вчений і бібліотеки духовних академії, особливо Московську, Санкт-Петербурзьку, Казанську та Київську.

Історія бібліотеки Московської духовної академії, зазначає Іконников, починалася від Слов'яно-греко-латинської академії, де книжкові раритети збиралися 130 років. Вона мала найбагатшу колекцію церковної літератури в Росії, чимало рукописів з її фондів було опубліковано [1, 729].

Бібліотека Санкт-Петербурзької духовної академії, витоки якої сягають періоду заснування Олександрівської семінарії у 1725 р., неодноразово поповнювалася числен-

ними книгозбірками та приватними колекціями. Так, у 1740 р. до неї влилися монастирські бібліотеки, у 1741 - особиста колекція Феофана Прокоповича, а в 1859 - бібліотеки новгородського Софійського собору та Кирило-Білозерського монастиря. До речі, того часу бібліотека новгородського Софійського собору мала каталог наявних книг, що зберігся до XIX ст. У ньому поіменовано 1247 стародруків, 1189 рукописів. З них - 78 на пергаменті [1, 731-733].

Автор «Опыта русской историографии» торкається і питань створення та діяльності бібліотеки Казанської духовної академії. У 1850-х роках до неї влилася колекція Соловцького монастиря (1515 рукописів та 83 друківаних книги). Вона стала окремим відділом і була систематизована: рукописи Соловцького монастиря духовного змісту (91367 прим.); рукописи Соловцького монастиря світського змісту (54 прим.); рукописи Анзерського скиту (94 прим.). Цей скит було приєднано до Соловцького монастиря, а сама бібліотека при ньому виникла в кінці XV ст. У середині XIX ст. було зроблено систематичний опис рукописів Соловцької бібліотеки, що сприяло кваліфікованішому дослідженню її фондів та оприлюдненню низки документів [1, 739-747].

Бібліотека Київської духовної академії (КДА) оформилася у XVIII ст. завдяки меценатській допомозі київських митрополитів і політичних та громадських діячів. На 1780 р. у ній нараховувалося понад 10 тис. томів, але фонд значно постраждав від пожеж 1780 та 1811 р.

До бібліотеки КДА, зазначає Іконников, було передано по смерті Петра Могили його приватну збірку (понад дві тис. томів), однак на кінець XIX ст. з неї залишилося тільки ... три книги [1, 749]. До неї увійшли також колекції Феофана Прокоповича, Амвросія Юшкевича, Рафаїла Заборовського та ін. Значне зібрання церковно-службових книг, починаючи з XIV ст., стародруків XVI-XVIII ст. було передано з книгозборищ Синоду до Київської та інших духовних академії. З 1874 р. почалася організована передача до КДА рукописів та стародруків з бібліотек Києво-Печерської і Почаївської лавр та київських

монастирів: Златоверхо-Михайлівського, Никольського та Видубицького. Було створено спеціальну комісію для систематичного пошуку фахової літератури і джерел у церквах і монастирях України. Таким чином стало відомо про існування архівів Видубицького монастиря, залишків архіву Києво-Печерської лаври, архівів ряду волинських монастирів - Дерманського, Любарського та ін. Віднайшлися документи (нотатки, автографи, маргіналістичні помітки), що належали Мелетію Смотрицькому [1, 756].

Духовні семінарії, на думку Іконникова, також мали у своїх книгозборищах цінні видання. Він називає 25 досить відомих* і зазначає, що це не всі, однак саме вони мали найцікавіші бібліотечні колекції. Учений наводить ґрунтовну бібліографію історії цих семінарій та публікації їх документальних матеріалів.

Оглядаючи родові й приватні бібліотеки, дослідник початком їх організації вважає XVII ст., а петровський час називає апогеєм книжково-бібліотечної роботи та періодом найбільшого сприяння розвитку бібліотечної справи й культури взагалі. Розділ про ці бібліотеки великий - 250 сторінок з численними примітками та посиланнями [2, 1072-1349]. Автор торкається історії бібліотеки гр. Шереметєвих, яка існувала до 1812 р., а потім була частково розпорошена й втрачена. Її матеріалами користувалися вчені XVIII ст. при дослідженні проблем дипломатії, військового мистецтва, підготовці до видання листів та документів Петра I тощо. З опису видно, що значна частина російських видань датується XVIII ст. і нараховує 4332 томи, з них історичних - 774. На жаль, майже всі вони загинули під час пожежі 1812 р.

«Однією з перших в усій Європі» [2, 1095] була бібліотека гр. О.С. Строганова. За часів Катерини II він спробував відкрити її для публіки в своєму саду, але книги почали розкратати і доступ було закрито.

Відомі також бібліотеки кп.

* Новгородська, Псковська, Олонецька, Вологодська, Архангельська, Ярославська, Московська, Тверська, Смоленська, Владимирська, Рязанська, Воронежська, Нижегородська, Казанська, Астраханська, Вятська, Пермська, Тобольська, Харківська, Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Могилевська, Литовська.

Г.Г.Орлова, який розумівся на сучасній йому французькій літературі, на питаннях картографії тощо, придбав документи Ломоносова та бібліотеку кн.Потьомкіна, частина якої перейшла до статс-секретаря Катерини II В.С.Попова. Зберігалася вона у с. Решетилівці Полтавської губернії. До речі, сам Іконников працював у цій книгозбірні, готуючи монографію про гр. Мордвинова, і тому добре знав її фонди.

Унікальну книжкову колекцію (літописи, хронографи, ступеневі книги, синодики, космографії, життя, патерики, сказання, судебники тощо) зібрав П.Строев, працюючи в наукових експедиціях та спілкуючись з різними особами за дорученнями гр.Рум'янцева. Бібліотека, продана в 1859-1860 рр., розпоршилася по країні.

На жаль, загинула й бібліотека відомого вітчизняного історика О.Бодяньського, яку після його смерті було розпродано і частково вивезено за кордон. До неї входило багато матеріалів з історії Московського університету, листування вченого з Т.Шевченком, М.Гоголем та іншими діячами української і російської культури, пам'ятні книжки, збірки авторських нотаток, переклади, рукописи, вірші Бодяньського та багато інших безцінних документів.

Приватна бібліотека самого академіка В.Іконникова, за матеріалами архіву Російської Академії наук, дорівнювала 50 тис. од. і була оцінена в 25 тис. крб. Господар класифікував її за відділами: російська історія; загальна історія; фольклор, мовознавство та словесність; право; філософські й соціологічні науки.

Зазначимо, що 2/3 зібраної вченим книжкової продукції припадало на відділ російської історії. Ця колекція унікальна саме з огляду на виняткову повноту зібраних раритетів. Окрім усіх монографічних досліджень, розвідок, різноманітних студій з питань російської історії окремих земель, князівств, а також установ, організацій, закладів, біографічних матеріалів про видатних діячів, у відділі зосереджено рідкісні видання провінційних центрів, ті, що вийшли друком за кордоном у ХУІІІ - на поч. ХІХ ст. і торкалися російської історії. Це, передусім, видання французьких, німецьких та польських учених, праці з археології, палеографії, архівознавства та

інших галузей історичної науки.

У колекції Іконникова представлені всі видані матеріали археологічних з'їздів, «Труды» та «Известия» губернських учених архівних комісій тощо. Безцінною є збірка праць і матеріалів про історію зародження, становлення та розвитку народної освіти, зокрема вищої, в Росії та Україні. Привертає увагу фундаментальний підбір ученим описів приватних книжкових зібрань тогочасної Росії. І, нарешті, неперевершена за вичерпністю комплектації колекція періодичних видань (30 назв), зокрема повний комплект київських «Университетских известий» за 50 років, «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских» за 56 років, «Историческое обозрение» за 22 роки, казанские «Университетские известия», «Труды Киевской духовной академии», видання Академії наук та ін.

У довідці про бібліотеку Іконникова, підготовленій у 1926 р. для АН, констатується, що вона є однією з найвагоміших приватних зібрань у тогочасній Росії³.

Нелегка доля спіткала цю бібліотеку. Академік О.Соболевський у спогадах про Іконникова пише, що після подій 1917 р. того позбавили пенсії та академічного утримання, а згодом й інших доходів. Сім'ю обсіли злидні й довелося розпродати частину бібліотеки. Становище покращилося тільки в 1921 р., коли Іконникова обрали академіком УАН⁴. А після смерті вченого (1923) почалася тривала листовна тяганина з установами та організаціями, які хотіли, але не мали коштів придбати його колекцію. Чимало закордонних установ прагнули викупити й вивезти бібліотеку поза межі України. Так, Празький університет запропонував 12,5 тис. дол., якщо буде допомога у транспортуванні, Каліфорнійський - 8 тис. дол., Нью-Йоркський оцінив збірку в 15 тис. дол., але теж не мав можливості перевезти її своїми силами.

Сім'я Іконникових доклала чимало зусиль, щоб виконати заповіт

покійного - бібліотека мала належати Україні. Дочка вченого, Ольга Іконникова (Петріва) писала, що ВУАН усіма засобами сприяла збереженню збірки, клопотала перед вищими інстанціями про необхідність залишення її в Україні, зокрема у ВБУ⁵.

Бажання академіка Іконникова було виконане. Бібліотека, яку він збирав протягом усього життя, стала національним надбанням. Книжками вченого й сьогодні користуються дослідники, працюючи в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського.

³ Петербурзький філіал архіву Російської Академії наук (далі - ПФА РАН), ф. 2, оп. 17, спр. 125, арк. 43, 43^{об}, 44.

⁴ Соболевский А. Памяти Владимира Степановича Иконникова // Библиограф. изв. - 1925. - № 1/4. - С. 217.

⁵ ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, спр. 124, арк. 44, 44^{об}, 45.